

قالیچه افشان شاه عباسی

حسین گمندلو

مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد بیرجند

مشخصات اثر

نام: قالیچه افشان شاه عباسی گلابتون دار

نوع طرح: افشان

شماره اموال: ۱۴۶۸۸

جنس تار: پنبه

جنس پود: پنبه

جنس پرز: پشم، ابریشم و نقره

ابعاد: ۳۵۵ × ۵۵۵ سانتی متر

نوع گره: نامتقارن (فارسی)

تعداد گره: ۵۲ گره در ۶۵ میلی متر

رنگ‌های موجود در فرش: زرد، سبزی آبی، سفید، صورتی، قرمز لاک، سورمه ای، آبی روشن، نارنجی، آبی تیره، سبز، قهوه ای

شاه عباس و مشهد مقدس

شاه عباس علاقه خاصی به مشهد داشت؛ شاید به این دلیل که در این شهر رشد یافته و مقدمات فرمانروایی او در این شهر فراهم شده بود. اسکندر بیگ منشی در این باره در کتاب «عالم آرای عباسی» چنین نوشته است: «مجلس پادشاهانه ترتیب داده مسند رفیع سلطنت و پادشاهی آراستند و آن شاهنشاه کشور اقبال به قاعده سلاطین بر آن مسند جلوس فرمود و اسم او را که تا غایت بین الجمهور به عباس میرزا مشهور بود، شاه عباس نامیدند... مضامین و احکام به طغرای پادشاهی مزین گشته سکه و خطبه در خراسان به اسم و قلب همایونش آرایش یافت...»^۱

قالی بافی در دوران صفویه

کتاب‌هایی که در مورد هنر اسلامی به نگارش در آمده بدون استثنا همه آنها اوج هنر قالی بافی ایران را در دوران صفویه می دانند. ارنست کونل در کتاب «هنر اسلامی» می گوید: «قرن شانزدهم میلادی عصر کلاسیک صنایع فرش بافی ایران است چه در آن زمان در کارگاه‌های دولتی با استعدادترین هنرمندان از لحاظ ظرافت طرح و فضای رنگ و دقت در بافت، به آنچنان تکاملی دست یافتند که نظیرش را در این صنعت هرگز در هیچ کجای دیگر نمی توان یافت».^۲ بنا به گفته سیاحان فرانسوی، شاردن و تاورنیه، و همچنین رابرت شرلی انگلیسی، شاه عباس مبادرت به برپایی کارگاه‌های بافت فرش در شهرهای مهم ایران از جمله اصفهان، کاشان، تبریز، مشهد و... کرده بود. از بین تمام قالی‌های دوره صفویه یک نمونه منحصر به فرد نیز در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود که متعلق به همین دوران است. سیسل ادواردز در مورد این قالی چنین آورده است: «...یک تخته قالی نفیس قرن شانزدهم متعلق به آستان قدس رضوی که گفته می‌شود در شهر مشهد بافته شده است. پس از تحقیق از خزانه دار آستانه درباره صحت این مطلب و این که آیا مدارک مستندی که مؤید این فرضیه باشد وجود دارد و یا نه؟ وی اظهار داشت فهرستی در اختیار آستان قدس رضوی است که در حدود بیست و پنج سال قبل تهیه گردیده و در آن ذکر شده است که قالی مزبور به دستور شاه عباس در شهر مشهد برای آستانه تهیه گردیده است. وی افزود این

قرن شانزدهم میلادی عصر کلاسیک صنایع فرش بافی ایران است، چه در آن زمان در کارگاه‌های دولتی با استعدادترین هنرمندان از لحاظ ظرافت طرح و فضای رنگ و دقت در بافت به آنچنان تکاملی دست یافتند که نظیرش را در این صنعت هرگز در هیچ کجای دیگر نمی توان یافت

اظهارات متکی به روایات و احادیث است و کارشناسان نیز آن را تأیید کرده اند.^۲ شاه عباس در هر شهری که کارگاه قالی بافی دایر می کرد دستور می داد بنا بر خصوصیات بومی قالی بافته شود. این قالی نیز تمام خصوصیات فرش مشهد از جمله رنگ‌بندی زمینه قرمز و حاشیه سورمه‌ای، استفاده از حاشیه هراتی با طرح افشان، استفاده از رنگدانه لاک یا قرمز دانه جهت متن قالی و... را داراست.

معرفی طرح افشان

در فرهنگ‌ها، لغت نامه‌ها و دایره‌المعارف‌های ادبی و هنری کلمه «افشان» به معنی پراکنده، منتشر، متفرق، آشفته و پریشان آمده است و افشان‌گری عملی است که در تزئین صفحات کتاب و اوراق خطی به کار می رود و در این عمل متن یا حاشیه یا متن و حاشیه به وسیله ذرات طلا و نقره یا مواد الوان دیگر تزئین می شود.^۳ در «فرهنگ جامع فرش ایران» طرح افشان را این‌گونه معرفی کرده اند: «...برگ‌ها، گل‌ها، پرندگان، حیوانات بعنوان نقش‌مایه‌های بر کف آن افشاند می‌گردد».^۴

این طرح از تزئین نسخ خطی آمده است و طرحی بی‌قاعده و بدون اصول است، در صورتی که با نگاهی به این گونه طرح‌ها خواهیم دید طراحی آنها جزو سخت‌ترین و قانون‌مندترین طرح‌های فرش ایرانی است. حرکت اسپیرال (یا شاخه‌ختایی) دارای قواعد خاصی است و هنرمند طراح باید با تکیه بر این قواعد کل سطح فرش را به صورت یکنواخت پر کند.

توصیف قالی افشان شاه عباسی گلابتون دار

قالی افشان گلابتون دار در طبقه دوم گنجینه فرش بر روی جایگاه سکو مانندی قرار گرفته است. به علت اندازه بزرگ آن، ۵۵۵×۳۵۵ سانتیمتر، نیمی از آن جمع (لوله) شده است و جهت محافظت از آن بر پشت آن آستری دوخته اند. در زمان گذشته این قالی بر روی دیوار آویخته بود و اکنون با پهن کردن آن بر روی زمین سعی شده است از آسیب دیدن بیشتر آن جلوگیری گردد.

قالی دو قسمت حاشیه و متن دارد و در هر دو قسمت گل‌های بزرگ مهم‌ترین عناصر تشکیل دهنده اند. الف. حاشیه: حاشیه این قالی به هفت قسمت تقسیم شده است که عبارت‌اند از: ۱- زنجیره، ۲- حاشیه کوچک، ۳- زنجیره، ۴- حاشیه بزرگ، ۵- زنجیره، ۶- حاشیه کوچک، ۷- زنجیره. هر کدام از قسمت‌ها دارای تزئین و نقشی خاص به شرح زیر است:

۱. زنجیره: نقش زنجیره که در زیر آستر پشتی فرش پنهان شده و قسمتهایی از آن مشاهده می‌شود، مداخل است؛ نقشی هندسی شبیه به عددهای ۸ و ۷ که به رنگ‌های لاک‌ی و سفید کار شده است؛ نقشی که به صورت پر و خالی یا مثبت و منفی در بیشتر آثار هنری ایران به کار رفته است.

۲. حاشیه کوچک: رنگ این قسمت از قالی زرد اسپرکی است. طرح آن عبارت است از تکرار دو گل شاه عباسی برگی (پنجه‌گره‌ای) که با شاخه‌ختایی به یکدیگر متصل شده‌اند. بین آنها نیز غنچه‌ای ختایی است که بر روی شاخه‌ختایی نارنجی رنگ جلوه‌ای خاص یافته است.

۳. زنجیره دوم: طرح این زنجیره تکرار زنجیره قبلی و به صورت مداخل است.

۴. حاشیه بزرگ: رنگ متن حاشیه بزرگ سورمه‌ای است و در بعضی از قسمت‌ها دچار تغییر شده است. حاشیه بزرگ

قالی را به سبک حاشیه های هراتی کار کرده‌اند. با کمی دقت متوجه می شویم که دو واگیره در عرض و سه واگیره در طول قالی طراحی و رسم شده است. واگیره های حاشیه بزرگ از نظر فرم کلی شبیه به هم‌اند، ولی در جزئیات تفاوت‌های بسیاری با هم دارند و با توجه به نحوه قرارگیری گل‌ها مشاهده می شود که واگیره عرضی در پایین قالی از نظر نحوه قرارگیری گل‌ها با واگیره بالای قالی کاملاً متفاوت است. مثلاً جهت گل مرکز حاشیه عرضی در قسمت پایین به سمت خارج است در صورتی که در قسمت بالا به سمت متن قالی است و یا گلی که در کنج حاشیه بزرگ در قسمت پایین کار شده به سمت داخل فرش متمایل است ولی در بالای قالی این گل به سمت بیرون کار شده است. در این قالی هنرمند طراح یک دوم کل حاشیه را رسم کرده است. با اینکه تفاوت‌هایی در سطح نقشه قالی مشاهده می شود، هماهنگی کلی طرح شایان توجه است.

در گوشه سمت چپ (کنج قالی) گل شاه عباسی برگ کنگره ای دیده می شود که در قاب مرکزی اش (آیینه گل) - که سفید رنگ است - یک گل شاه عباسی شش پر قرار گرفته است. لا به لای برگ‌های کنگره‌ای این گل شاه عباسی برای ایجاد تنوع، هنرمند طراح از گل‌های گرد چهار پر استفاده کرده است. در سمت مخالف این گل نیز یک گل شاه عباسی برگی دیده می شود که جهت آن به سمت داخل فرش است. بین این دو گل بزرگ که در دو جهت مخالف طراحی و رسم شده، گل دیگری است که به صورت مایل بر روی شاخه ختایی قطوری قرار گرفته است. این شاخه ختایی مجموع این گل‌ها را به هم متصل کرده و رنگ آن سفید است.

در انتهای شاخه ختایی برگ‌های کنگره ای بزرگی دیده می شود که در مشهد اصطلاحاً به آنها «شعله» می گویند. هنرمند طراح برای پر کردن فضای بین این گل‌ها از شاخه ظریف‌تری استفاده کرده است که رنگ آن صورتی است. شاخه‌ها با یکدیگر پیوستگی ندارد. شاخه ای که در سمت چپ گل شاه عباسی برگی مایل کار شده فقط با یک حرکت اسپیرالی است و هیچ اتصالی با شاخه سمت راست این گل ندارد. بر روی قوس‌های حلزونی انواع گل، برگ و غنچه ختایی دیده می شود که هم تنوع رنگ در حاشیه ایجاد کرده و هم فضاهای خالی را پر کرده است. حرکت‌های آزادانه اسلیمی های ابری (ماری) در بین این عناصر بر زیبایی و لطافت طرح افزوده است.

هزنجیره سوم: طرح این زنجیره به صورت عدد ۸ است که افقی نوشته شده و به دو رنگ زرد و قرمز لاک‌ی است. عر‌حاشیه کوچک دوم: رنگ این قسمت از قالی سفید و تکرار دو گل شاه عباسی شش پر است که یکی به رنگ صورتی و دیگری به رنگ سبزرشن است و به همراه یک گل گرد سفید رنگ که با شاه ختایی به یکدیگر متصل شده، کل فضای هر واگیره را تشکیل می دهد. برگ‌های کوچک و همچنین نقش یک قلب از نکات بارز این قسمت است.

۷. زنجیره چهارم: این زنجیره بدون نقش و فقط به رنگ سبز کار شده است.

ب) متن قالی: طرح متن قالی به نام افشان گل درشت شهرت دارد و نکته جالب توجه آن حرکت شاخه ختایی اصلی است. این شاخه از گل برگی (پنجه گربه ای) که در مرکز قالی به رنگ زرد کار شده بیرون آمده است و در دو جهت مخالف به سمت پایین و بالای قالی حرکت میکند و بر روی خود انواع گل‌های شاه عباسی ترکیبی را جای داده است.

در حرکت به سمت پایین قالی این گل‌ها به ترتیب مشاهده می شود:

۱- گل شاه عباسی ترکیبی (۱۴ پر و ۱۲ پر) که به دیواره طولی متن قالی چسبیده و نصف آن رسم شده است؛ ۲- گل شاه عباسی ۸ پر که در گوشه پایین قالی مشاهده می شود؛ ۳- گل شاه عباسی برگ کنگره ای (مشابه گل‌هایی که در حاشیه دیده می شود) که به دیواره عرضی متن قالی متصل است و نصف آن اجرا شده است؛ ۴- مهم‌ترین و بزرگ‌ترین گل قالی که ترکیبی از شاه عباسی ۸ پر در مرکز و گل برگ کنگره ای در بیرون است با رنگ‌هایی که در ذهن رنگین کمان را مجسم می کند؛ ۵- گل شاه عباسی فرفره ای؛ ۶- گل شاه عباسی ترکیبی (۱۴ پر و ۱۲ پر)؛ ۷- گل گرد ترکیبی؛ ۸- گل شاه عباسی (۱۲ پر)؛ ۹- گل شاه عباسی ترکیبی (۱۶ پر و ۱۲ پر) و در انتهای شاخه ختایی برگ کنگره ای (شعله) که به شکل برگ‌های حاشیه کار شده است.

نحوه حرکت اسپیرال ختایی بسیار بد است به طوری که حالت دایره ای آن به صورت بیضی در آمده است. پراکندگی گل‌های ختایی در بعضی از قسمت‌ها تجمع بیشتری نسبت به جای دیگر دارد که این عیب با رنگ بندی تا حدی بر طرف شده است. در ادامه حرکت شاخه ختایی به سمت بالای فرش این گل‌ها را طراحی کرده‌اند:

۱- گل شاه عباسی ترکیبی (۸ پر و ۸ پر)؛ ۲- گل شاه عباسی ترکیبی (۱۴ پر) که از نظر اجرا و رسم و ترکیب عناصر زیبا و شایان توجه است؛ ۳- گل ترکیبی شاه عباسی (۱۲ پر و گل گرد) که نصف آن رسم شده و در اطراف آن برگی زیبا با پیچ و تاب خاص قرار گرفته است؛ ۴- گل شاه عباسی ۸ پر که آن را در گوشه قالی کار کرده‌اند و بر دیواره طولی قالی چسبیده است؛ ۵- گل شاه عباسی برگ کنگره‌ای که در درون خود

طرح متن قالی به نام افشان گل درشت شهرت دارد و نکته جالب توجه آن حرکت شاخه ختایی اصلی است؛ این شاخه از گل برگی (پنجه گربه ای) که در مرکز قالب به رنگ زرد کار شده بیرون آمده است و در دو جهت مخالف به سمت پایین و بالای قالی حرکت می کند و بر روی خود انواع گل‌های شاه عباسی ترکیبی را جای داده است

نمایی از فرش که بر روی زمین پهن شده است (سال ۱۳۷۷)

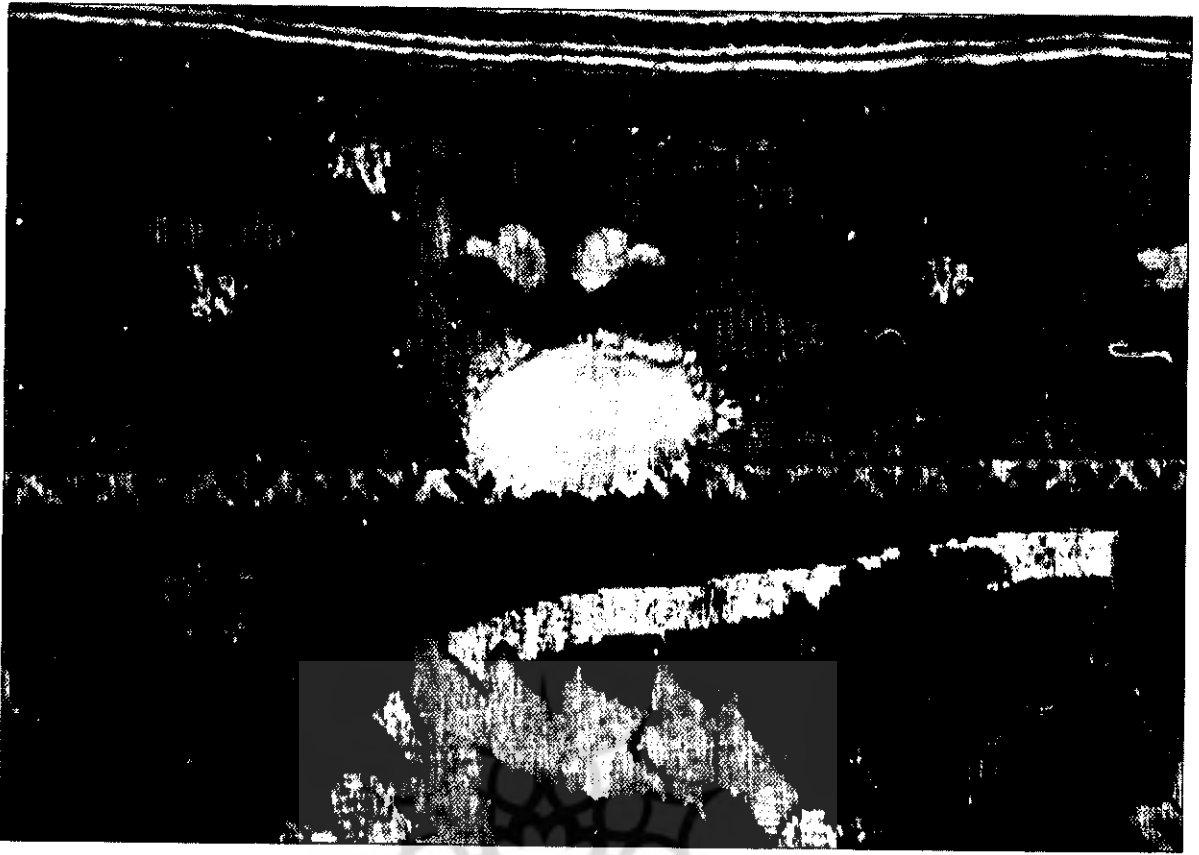

برخی کتیبه‌های که با نخ کلانپون بافته شده است

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
موسسه بافتنی

فرش

قسمتی از واگیره حائسبه کوچک اول قالی

قسمتی از واگیره حائسبه کوچک دوم قالی

www.iranlib.com

قسمتی از حاشیه اصلی قالی

قسمتی از حاشیه اصلی قالی

یک گل لانه عباسی جای داده است و نصف آن را کار کرده‌اند؛ ۶- گل شاه عباسی ترکیبی (۱۴ پر + برگ کنگره ای)؛ ۷- گل گرد؛ ۸- گل گرد ترکیبی (ترکیب دو گل گرد)؛ ۹- گل شاه عباسی ۸ پر؛ ۱۰- گل گرد؛ ۱۱- گل شاه عباسی فرفره ای انتهای شاخه ختایی به یک برگ بزرگ ختم می شود که مشابه برگ‌های حاشیه اصلی قالی است.

با نگاهی به گل‌های بالا متوجه می شویم که ۲۰ عدد گل شاه عباسی در یک دوم متن قالی پخش شده و اسپیرال ختایی با حرکت خود این گل‌ها را به یکدیگر متصل کرده است. از گل برگ کنگره ای زرد رنگی که در وسط قالی افتاده، شاخه های ختایی اصلی خارج شده است. سه شاخه دیگر نیز به صورت فرعی در آن قسمت دیده میشود. دو عدد از آنها به سمت دیواره طولی قالی حرکت کرده اند که بر روی یکی از آنها نصف یک گل شاه عباسی دیده می شود (شاخه ای که به سمت بالا حرکت می کند) و بر روی دیگری نیمی از گل شاه عباسی ۸ پر و یک گل گرد مشاهده می شود (شاخه ای که به سمت پایین قالی حرکت می کند). انتهای هر دو به برگ ختایی ختم می شود.

شاخه دیگر ختایی به سمت مرکز قالی حرکت کرده که بر روی آن گل گرد ترکیبی (ترکیب دو گل گرد) و یک گل شاه عباسی ۸ پر کشیده‌اند و همانند شاخه های دیگر در انتها به یک برگ کنگره ای ختم می شود.

اسلیمی های ابری لابه لای آن با ۲۵ گل (شاه عباسی، برگی، گرد و...) به حرکت در آمده و به همراه گل‌های کوچک ختایی، برگ‌ها و غنچه‌ها فضاهای خالی را پر کرده است. با آنکه طرح قالی به صورت یک دوم اجرا شده، رنگ بندی در دو قسمت (سمت چپ و راست فرش) با یکدیگر متفاوت است. به‌عنوان مثال گل سمت راست قالی که بالای گل بزرگ اصلی است از نظر رنگی با گل قرینه در سمت مخالف تفاوت‌هایی دارد و یا گل گرد ترکیبی هفتم. اگر طرح فرش به صورت یک دوم اجرا شده باشد این قسمت‌ها نیز باید مانند سمت مقابلش بافته می شد. رنگ‌هایی که در قالی دیده می شود به شرح زیر است:

قرمز تیره، قرمز، قرمز روشن، نارنجی، نارنجی قرمز، زرد اسپرکی، زرد سبز، سبز آبی تیره، سبز آبی، سبز آبی روشن، سورمه ای (آبی تیره)، آبی، آبی روشن و...

در هر ۶/۵ سانتی‌متر این قالی ۵۲ گره فارسی به کار رفته است (۷۸ گره در ۱۰۰ میلی متر). جنس تار و پود آن پنبه و پرزهای آن از پشم، ابریشم و گلابتون (نقره) است.

چندین قالی محرابی در موزه فرش آستان قدس رضوی نگهداری میشود و این قالی از نفیس‌ترین آنهاست. این قالی که در کرمان و به دستور شاه‌عباس بافته شده، از نفیس‌ترین قالی‌های مجموعه فرش موزه آستان قدس به حساب می‌آید.

پی نوشت

۱. «تاریخ عالم آرای عباسی»، جلد اول، ص ۴۲۷

۲. «هنر اسلامی»

۳. «قالی ایران»، صص ۱۸۲ - ۱۹۴

۴. «فرهنگ مصور اصطلاحات هنر ایران»، ص ۲۰

۵. «فرهنگ جامع فرش ایران»، ص ۳۲۷

منابع

منشی، اسکندربیک، «تاریخ عالم آرای عباسی» (جلد ۱ و ۲ و ۳)، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۷

جنابدی، میرزاییگ، «روضه الصفویه»، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، انتشارات دانشگاه تهران

سیدی، مهدی. «تاریخ شهر مشهد»، تهران، جامی، ۱۳۷۸

فلسفی، نصرالله، «زندگانی شاه عباس» (جلد ۱ و ۲ و ۳)، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۷۱

ادواردز، سیسل، «قالی ایران»، ترجمه مهین دخت صبا، تهران، یساولی، ۱۳۶۸

کونل، ارنست، «هنر اسلامی»، ترجمه هوشنگ طاهری، تهران، ابن سینا، ۱۳۴۷

فریه، ر. دبلیو، «هنرهای ایران»، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، نشر فروزان، ۱۳۷۳

دهخدا، علی اکبر، «لغت نامه» (جلد ۱۲)، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷

ریاضی، محمد رضا، «فرهنگ مصور اصطلاحات هنر ایران»، تهران، دانشگاه الزهرا، ۱۳۷۵

صمدی، سید حبیب الله، «راهنمای موزه آستان قدس رضوی»، مشهد، آستان قدس رضوی، بی تا

دانشگر، احمد، «فرهنگ جامع فرش ایران»، تهران، نشر دی، ۱۳۷۲

Pope, Arthur Upham, A Survey of Persian Art (12), Tehran, Soroush.

نمایی از فرش به صورت آویخته در زمان افتتاح موزه مرکزی حرم مطهر (قبل از انقلاب)